University of Sistan and Baluchestan

Journal of Lyrical Literature Researches

Print ISSN: 2008 - 5737
Online ISSN: 2538 - 5011

Homepage: https://jllr.usb.ac.ir

The Function of Interrogative Sentences in Forough Farrokhzad's Poetry

Behnaz Mohammadrahimi[1] | Fatemeh Sheikhloovand[2] | Mohammad Farahmand Sarabi[3]

1. PhD. Student of Persian Language and Literature Department, Azad university, Ardabil, Iran. Email: behnaz1355@gmail.com
2. Corresponding Author: Associate Professor of Persian Language and Literature Department, Azad University, Ardabil, Iran. Email: fa.sheikhloovand@iau.ac.ir.
3. Associate professor of Persian Language and Literature Department, Azad university, Ardabil, Iran. Email: mfarahmand@iauardabil.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
20 May 2023
Received in revised form:
3 August 2023
Accepted:
8 August 2023
Published online:
22 September 2024

Keywords:
negation question, multi-meaning, Forough Farrokhzad.

ABSTRACT

One of the basic foundations of the science of semantics is to examine how speech is induced to the audience, and every writer and poet tries to use different tools such as commands, prohibitions, and questions to express the intention. Due to the fact that the purpose of questioning in the language of news is to seek information and directly presenting the message is not very artistic and effective, therefore, it is certain that questioning in literature, especially poetry, is not used in its original sense and has secondary purposes. Due to the importance of this issue, this research with descriptive-analytical method, with the aim of investigating negative questioning in the works of Forough Farrokhzad and seeking to answer the basic question, what are the secondary meanings of negative questioning in Forough's poetry and with what concepts? Has it caused the sentences to be ambiguous or ambiguous? For this reason, this research with a descriptive-analytical method seeks to answer the main question, what are the secondary meanings of the interrogative sentences of Forough's poem and in what different concepts are they used. The findings of the research show that there are eight secondary meanings for negative interrogatives in Forough Farrokhzad's poetry, and we came to the conclusion that the highest secondary meaning of negative interrogatives was in the meaning of surprise and the least frequent was in the meaning of regret, and nine cases were in the meaning of surprise. 3 items mean regret, 2 items mean warning, 4 items mean pain, 2 items mean sadness, 1 item means regret, 2 items mean courage, and 3 items mean wish.

Cite this article: Mohammadrahimi, Behnaz; Sheikhloovand, Fatemeh; Farahmand Sarabi, Mohammad. (2024). "The Function of Interrogative Sentences in Forough Farrokhzad's Poetry" *Journal of Lyrical Literature Researches*, 22(43), 209-224. http//doi.org/10.22111/JLLR.2023.45697.3166

© Mohammadrahimi, Behnaz; Sheikhloovand, Fatemeh; Farahmand Sarabi, Mohammad. Publisher: University of Sistan and Baluchestan.

Extended Abstract

1. Introduction

One of the most basic and significant literary topics is the virtual function of sentences and their secondary meanings. With this device, the speaker communicates his intentions so that he can speak effectively and make the audience aware of the subtleties and artistic aspects of his speech. Examining the secondary meaning means that the speaker's goal is not to give an answer to his words; Rather, the purpose of the speaker is an artistic speech that will make the audience aware of the artistic aspects of the speaker.

In the knowledge of meanings, we are always faced with "sentence". Therefore, "sentence" is considered as the bed of poetic tricks and aesthetic applications in the science of meanings. What is presented in the sentence and has artistic value, makes the knowledge of meanings. The bed of poetic tricks and literary creations in expression and originality is the word, from which the sentence is made. The sentence, as the largest meaningful unit of the language in the field of semantics, is divided into two categories: "news" and "essay". Essay sentences have multiple types, each of which has a special rhetorical ability, and its use gives a certain breadth to the language. Essay sentences are a tool that helps the speaker to explain and understand his thoughts and convey his message by strengthening the audience's presence and expressing the speaker's feelings.

Questioning, which is one of the most common phenomena of composition, seeks knowledge of something that the person does not know, and assumes that the audience is aware (Seyd Aghaei, 2016: 28); But from what is raised in the knowledge of meanings, they say the question of art. The difference between a "verbal" question and a "literary" question is that a linguistic question must inevitably be answered; Because they ask, in order to know; Because the question of art always remains unanswered; Because they don't ask to know. The motivation of aestheticism inspires Sakhnoor, who uses it in the manner of literary behavior and "in a different way" in asking questions other than what is used in language (Kazazi, 2011: 206-205). Considering the change and transformation in poetry and the emergence of contemporary or semi-contemporary poetry, it can be said that the science of the meanings of contemporary poetry has a special place in comparison with classical poetry.

Due to the fact that the purpose of speech is to convey the content of the sentence to the audience; But sometimes it is possible that other purposes are followed in the sentence, which can be called secondary meanings of the sentence. In other words, each type of sentence has a main and common use that is mentioned in the grammar, for example, they ask a question with an interrogative sentence; But sometimes the intention is to express regret, which we call secondary purposes or virtual meanings of interrogative sentences.

Forough's poetry can be divided into two periods in terms of theme and thought. The first period, which resulted in three collections named Asayan, Divar and Asir, and the second period includes two collections "Another Birth" and "Let's Believe in the Beginning of the Cold Season". What established Forough's position among his contemporaries and gave him a literary identity was mostly due to his two recent collections. In these two collections, Forough looks at the world and its surrounding issues with a new perspective. This is where the poet has achieved his personal style in his language, expression and thought (cf. Shafi'i Kodkani, 1390: 564).

2. Research Methodology

In this research, using the descriptive and analytical method, Forough's poems were carefully analyzed and examined, and the evidence related to negative interrogatives and its secondary meanings were extracted and finally analyzed.

3. Discussion

Rhetoric is one of the elements that influence the formation of poets' language. Speech delivery depends on the effect of speech on the recipient of the message. With the help of rhetorical instructions, it is possible to analyze and examine the extent and manner of communication between the speaker and the audience. Each language element contains a message that is transmitted to the addressee or addresses. From this point of view, the subject of "composition" in rhetoric and its subgroups such as "questioning" plays a very important role in messaging, and by accepting secondary meanings, it provides effective conditions for the audience.

Forough Farrokhzad is one of the poets whose questioning is expressed beautifully in his poetry. The hidden subtleties in Forough's words have a significant literary place. He has used secondary

concepts in his poems in a special and tangible way and has mixed them very expressively and eloquently in the form of new poetry. From the study of Forough's poems, we can know that there are many non-demanding sentences, especially interrogative ones.

non-demanding sentences that express other meanings such as praise and blame, oath, desire, surprise, etc. (Tajleel 10:1385). In fact, what is important is the motivation of the poet, which, apart from knowing, motivates him to ask. For example, sometimes the artistic question is such that it shows the helplessness and necessity of the questioner in a task (Kazazi, 2011: 216)

-Oh, the glory of your despair will never/ from any side of this hated night/ tunnel towards the light? (Farrokhzad, 1383: 283)

Or how beautifully he expresses the concept of regret in this interrogative sentence:

-In that cold sucking mouth / do they not reach the point of intersection and end? / What did you give me, you cold and deceptive words (ibid., 293)

or brings the concept of surprise in the form of a question sentence to surprise the audience; Because "he wants to reveal his glory in this way" (Kazazi, 2011: 208)

-This is my heart and this burden of light? (Farrokhzad, 1383: 257)

In fact, like Nimai, breaking tradition, Forough wanted to express his words in a different way with these poetic tricks.

4. Conclusion

The high frequency of sentences with negative interrogatives in Forough's poems shows that the poet wants to use hidden secondary meanings in his poems, and these secondary meanings have made the poem have a concept beyond the apparent meanings. In fact, the poet has paid more attention to the interrogative sub-type than other types of essays (order, prohibition, call, wish) and the reason for paying attention to this type of interrogative is that interrogative is one of the most used types of interrogative in any language, and in addition to its main meaning, it is used in many secondary meanings. We should also point out what secondary concepts the negative interrogative refers to in Forough's poems. It should be said: Forough has used the secondary meaning of the negative interrogative in the meaning (surprise, longing, painfulness, guidance, remembrance and desire).

5. References

Alavi Moghadam, M; Ashrafzadeh, R. (2002). *Maani and Bayan*, Tehran, Samt.

Bostanejad, S; Mashhadhi, M. A; Vasegh Abbasi, A. (2022). “Safai Eshgh (examination of the elements of the school of occurrence in Forough Farrokhzad's poetry)”, *Journal of Lyrical Literature Researches*, Vol. 20, Issue 39, pp. 65-82.

Farrokhzad, F. (2004). *A collection of hymns*, Tehran: Shabak.

Kazazi, M. (2012). *Meanings 2 of Sokhon Parsi Aesthetics*, Ch. 9, Tehran: Nika.

Klivand Kazemi, H. (2016). *Investigation of secondary meanings in one hundred poems of Saeb Tabrizi*, thesis of Lorestan University.

Rajaei, M. Kh. (1961). *Eloquence lessons in the science of meaning and expression*, 9th edition, Shiraz: Shiraz University Press.

Sabze Alipour, J; Vaezi, H. (2022). “Secondary meanings of interrogative sentences in Parvin Etesami's poems”, *Literary Text Quarterly*, Vol. 26, pp. 223-252.

Seyyed Aghaei, A. S. (2007). “A discussion about some interrogative signs in Old Persian”, *Farhangistan Quarterly*, Vol. 9, Issue 2.

Shafi'i Kadkani, M. R. (2011). *With lights and mirrors*, Tehran: Sokhon

Shamisa, S. (1994). *Ma'ani*, Ch 2, Tehran: Mitra.

Tajlil, J. (2007). *Meanings and expressions*, ch 2. Tehran: University Publishing Center.

Yule, G. (2008). *Language usage*, translated by Mohammad Amozadeh and Manouchehrtwanger, Tehran: Samit.

پژوهشنامه ادب غنایی

شاپا چاپی: ۵۷۳۷-۲۰۰۸
شاپا الکترونیکی: ۵۰۱۱-۲۵۳۸

Homepage: https://jllr.usb.ac.ir

کارکرد جمله‌های استفهامی در شعر فروغ فرخزاد

بهناز محمدرحیمی[۱] | فاطمه شیخلووند[۲]✉ | محمد فرهمند سرابی[۳]

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد، اردبیل، دانشگاه آزاد ایران. رایانامه: behnaz1355@gmail.com.

۲. نویسنده مسئول: فاطمه شیخلووند، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران.. رایانامه: fa.sheikhloovand@iau.ac.ir

۳. محمد فرهمند سرابی، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، اردبیل، ایران.. رایانامه: mfarahmand@iauardabil.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۳۰
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۵/۱۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۱۷
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱

واژه‌های کلیدی:
استفهام انکاری، چندمعنایی، فروغ فرخزاد.

چکیده

یکی از پایه‌های اساسی علم معانی، بررسی چگونگی القای سخن به مخاطب است و هر نویسنده و شاعری سعی می‌کند از ابزار مختلف همچون امر، نهی و پرسش برای بیان مقصود بهره بگیرد. با توجه به اینکه هدف از پرسش در زبان خبر، طلب آگاهی است و ارائهٔ پیام به‌طورمستقیم، چندان هنری و تأثیرگذار نیست؛ بنابراین مسلّم است که پرسش در ادبیات به‌ویژه شعر، در مفهوم اصلی خود به‌کار نرود و دارای اغراض ثانوی باشد. با توجه به اهمیت این موضوع، این پژوهش با روش توصیفی- تحلیلی، با هدف بررسی استفهام انکاری در آثار فروغ فرخزاد و در پی پاسخ‌دهی به این سؤال اساسی است که استفهام انکاری در شعر فروغ در کدام معانی ثانوی و با چه مفاهیمی مطرح شده که باعث دو معنایی یا چندمعنایی جملات شده است؟ به همین سبب، این پژوهش با روش توصیفی- تحلیلی در پی پاسخ‌دهی به این سؤال اصلی است که جملات پرسشی شعر فروغ چه معانی ثانوی دارد و در چه مفاهیم مختلفی به‌کار رفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هشت معنای ثانوی برای استفهام انکاری در شعر فروغ فرخزاد وجود دارد و به این نتیجه دست یافتیم که بالاترین معنای ثانوی استفهام انکاری در معنای تعجب و کم‌بسامدترین آن در معنای پشیمانی بوده است که ۹ مورد در معنای تعجب، ۳ مورد در معنای حسرت، ۲ مورد در معنای هشدار و تذکر، ٤ مورد در معنای دردمندی، ۲ مورد در معنای اندوه، ۱ مورد در معنای پشیمانی، ۲ مورد در معنای جرأت و ۳ مورد هم در معنای تمنّاست.

محمدرحیمی، بهناز؛ شیخلووند، فاطمه؛ فرهمند سرابی، محمد. (۱٤۰۳). «کارکرد جمله‌های استفهامی در شعر فروغ فرخزاد». *پژوهشنامهٔ ادب غنایی*، ۲۲(٤۳)، ۲۲٤-۲۰۹.

http//doi.org/10.22111/JLLR.2023.45697.3166

CC BY NC

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان. © محمدرحیمی، بهناز؛ شیخلووند، فاطمه؛ فرهمند سرابی، محمد.

۱- مقدمه

از اساسی‌ترین و شاخص‌ترین موضوعات ادبی، کارکرد مجازی جملات و معانی ثانوی آن‌هاست. گوینده با این وسیله، اغراض خود را ابلاغ می‌کند تا بتواند سخن مؤثر گوید و مخاطب را متوجه لطایف و جنبه‌های هنری سخنش کند. بررسی معنای ثانوی به آن معناست که هدف گوینده، آن نیست که به سخن او پاسخی داده شود؛ بلکه هدف گوینده از آن سخن، سخنی هنری است که مخاطب متوجه جنبه‌های هنری سخن گوینده شود.

ما در دانش معانی، همواره با «جمله» روبه‌رو هستیم؛ بنابراین «جمله» به‌عنوان بستر ترفندهای شاعرانه و کاربردهای زیباشناختی در این علم محسوب می‌شود. آنچه در جمله مطرح می‌شود و ارزش هنری دارد، دانش معانی را می‌سازد. بستر ترفندهای شاعرانه و آفرینش‌های ادبی در بیان و بدیع «واژه» است که جمله از آن ساخته می‌شود. جمله به‌عنوان بزرگ‌ترین واحد معنی‌دار زبان در حوزهٔ علم معانی، به دو دستهٔ «خبری» و «انشایی» تقسیم می‌شود. جمله‌های انشایی دارای انواع چندگانه‌ای است که هر یک قابلیت‌های بلاغی ویژه‌ای را در خود دارد و استفاده از آن گستردگی خاصی به زبان می‌بخشد. جملات انشایی، ابزاری هستند که با تقویت حضور مخاطب و بیان احساس متکلّم، گوینده را در تبیین و تفهیم اندیشه و انتقال پیام خود یاری می‌دهد.

استفهام که از رایج‌ترین پدیده‌های انشاء است، طلب آگاهی از چیزی است که شخص آن را نمی‌داند و مخاطبش را آگاه فرض می‌کند (سیدآقایی، ۱۳۸٦: ۲۸)؛ اما از آنچه در دانش معانی مطرح می‌شود، پرسش هنری گویند. تفاوت پرسش «زبانی» و پرسش «ادبی» در این است که پرسش زبانی به ناچار می‌باید به پاسخ برسد؛ زیرا می‌پرسند، برای آنکه بدانند؛ ولی پرسش هنری همواره بی‌پاسخ می‌ماند؛ زیرا نمی‌پرسند که بدانند. انگیزهٔ زیباشناختی، سخنور را وامی‌دارد که به شیوهٔ رفتار ادبی و «از گونه‌ای دیگر» نیز در پرسش جز آنچه در زبان کاربرد دارد، به‌کار می‌گیرد (کزازی، ۱۳۹۱: ۲۰٦-۲۰۵). با توجه به تغییر و تحوّل در شعر و به‌وجودآمدن شعر معاصر یا نیمایی، می‌توان گفت که علم معانیِ شعر معاصر، در مقایسه با شعر کلاسیک، جایگاه ویژه‌ای دارد.

با توجه به اینکه مقصود از کلام، افادهٔ مضمون جمله است به مخاطب؛ اما گاه ممکن است که در جمله مقاصد دیگری دنبال شود که آن‌ها را معانی ثانوی جمله می‌توان نامید. به‌عبارت‌دیگر هر نوع جمله، یک مورد استفاده اصلی و رایج دارد که در دستور زبان ذکر شده، برای مثال با جملهٔ سؤالی، سؤال می‌پرسند؛ اما گاه مقصود بیان تأسف است که آن‌ها را اغراض ثانوی یا معانی مجازی جملهٔ پرسشی می‌نامیم.

شعر فروغ را ازنظر مضمون و اندیشه می‌توان به دو دوره تقسیم کرد؛ دورهٔ اول که حاصل آن سه مجموعه با نام‌های *عصیان*، *دیوار و اسیر بود* و دورهٔ دوم شامل دو مجموعهٔ *تولّدی دیگر* و *ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد* است. آنچه جایگاه فروغ را در میان معاصران تثبیت کرد و به او تشخص ادبی بخشید، بیشتر مرهون دو مجموعهٔ اخیر او بود. در این دو مجموعه، فروغ با نگاهی نو به دنیا و مسائل اطراف آن می‌نگرد. اینجاست که شاعر به سبک شخصی خود در زبان، بیان و اندیشه‌اش دست یافته است (ر.ک؛ شفیعی‌کدکنی، ۱۳۹۰: ٥٦٤).

دربارهٔ شعر فروغ باید گفت که «شعر فروغ عریان است؛ به این معنی که حرفش را راحت و بدون محدودیت خاصی می‌زند تا بتواند منظورش را بهتر برساند و همچنین حسش را بهتر القا کند. البته این عریانی در معنا با ابتذال متفاوت است و در واقع رساندن معنای عمیق با واژگان و زبان ساده و صریح است. زندگی اجتماعی امروز، برای بیان در شعر، واژگان و نحوهٔ بیان خود را می‌طلبد» (بوستانی‌نژاد و دیگران، ۱٤۰۱: ٦۹).

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

بلاغت ازجمله عناصری است که در شکل‌گیری زبان شاعران تأثیرگذار است. رسایی کلام به میزان اثرگذاری سخن بر گیرندهٔ پیام بستگی دارد. به کمک دستورالعمل‌های بلاغت می‌توان میزان و نحوهٔ ارتباط متکلّم و مخاطب را تحلیل و بررسی کرد. هر عنصر زبانی دربردارندهٔ پیامی است که به مخاطب یا مخاطبان انتقال می‌شود. از این رهگذر موضوع «انشاء» در بلاغت و زیرمجموعهٔ آن از جمله «استفهام» در پیام‌رسانی نقش بسزا و مهمی دارد و با پذیرفتن معانی ثانوی، شرایط مؤثری را برای مخاطبان فراهم می‌کند.

ازجمله شاعرانی که بحث استفهام در شعرش به زیبایی نمود یافته، فروغ فرخزاد است. ظرافت‌های پنهان و پوشیده در کلام فروغ جایگاه ادبی بسزایی دارد. او مفاهیم ثانوی را در اشعارش به طرز خاص و ملموس به‌کار برده و بسیار رسا و فصیح آن را در قالب شعر نو آمیخته است. از مطالعهٔ اشعار فروغ می‌توان دانست که جملات انشایی غیرطلبی، به‌ویژه استفهامی فراوان است.

در این مقاله برآنیم تا برای درک بهتر این موضوع در شعر فروغ، به سؤالات زیر پاسخ دهیم:

۱- استفهام انکاری در اشعار فروغ به چه مفاهیم ثانوی اشاره می‌کند؟

۲- استفهام انکاری در کدام یک از مجموعه اشعار فروغ بسامد بالاتری دارد؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

یکی از زیباترین شگردها برای انتقال مفاهیم به خواننده استفاده از معانی ثانوی در اشعار است که کاربرد آن در نزد شاعران و بسامد بالای بهره‌مندی از این مسئله در شعرشان بسیار بالاست. آن‌ها به‌وسیلهٔ معانی ثانوی می‌کوشند به بیان عقاید، احساسات و عواطف خویش نسبت‌به تمامی موضوعات بپردازند؛ بنابراین هدف این تحقیق، استخراج و بیان کارکردهای ثانوی جملات استفهامی انکاری در شعر فروغ فرخزاد است تا بدین وسیله جایگاه این نکتهٔ ادبی در شعر فروغ نشان داده شود. بیان این کارکردها و کشف معانی ثانوی آن‌ها، ضرورت این تحقیق را نمایان می‌کند.

۱-۳- روش تحقیق

در این پژوهش با روش توصیفی- تحلیلی، اشعار فروغ به دقت مورد تجزیه‌وتحلیل و بررسی قرار گرفت و شواهد مربوط به استفهام انکاری و معانی ثانوی آن استخراج و درنهایت مورد تجزیه‌وتحلیل قرار گرفت.

۱-٤- پیشینهٔ پژوهش

تاکنون پژوهش‌هایی در زمینهٔ صور خیال و بیان، در اشعار معاصر به‌ویژه شعر فروغ انجام شده است. از جملهٔ این پژوهش‌ها که نسبتی هرچند اندک با موضوع این پژوهش دارد، می‌توان به مقاله‌ای با عنوان «بررسی صورخیال شعر فروغ فرخزاد در دفتر ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد» تألیف مرتضایی و صمصامی (۱۳۹۷)، اشاره کرد که در ضمن این بررسی، به استعاره، نماد و کنایه در شعر فروغ پرداخته است، اما از دید چندمعنایی نیست.

ابن‌الرسول و قربان‌خانی (۱۳۹٤) در مقالهٔ «نقد معانی فرعی استفهام در آثار بلاغت پژوهان فارسی»، با رویکردی نقدگونه، به بررسی معانی ثانوی استفهام در کتب بلاغی پرداخته و نشان داده که بسیاری از این عناوین به ظاهر جدید، در واقع، همان عناوین گذشتهٔ کتب بلاغی است.

صادقی شهپر و جعفری (۱۳۹۱)، در مقاله‌ای دیگر با عنوان «نمادپردازی در شعر فروغ با تکیه‌بر نمادینگی آب»، نمادینگی آب بررسی کرده‌اند.

قوام و سنچولی (۱۳۸۹)، در مقاله‌ای با عنوان «مجاز مرسل و پیوند آن با ابهام در شعر نیما، اخوان، سپهری و فروغ فرخزاد»، مجاز مرسل و ربط آن با ابهام را در چند شاعر ازجمله فروغ بررسی کرده‌اند.

گلفام و دیگران (۱۳۸۸)، در مقالهٔ «استعارهٔ زمان در شعر فروغ فرخزاد از دیدگاه زبان‌شناسی شناختی»، عنصر استعاره در نظریهٔ زمان‌شناسی بررسی شده‌است.

البته محقق با بررسی‌های فراوان منبعی به‌صورت مقاله، پایان‌نامه یا کتاب به دست نیاورد که در شعر فروغ، معانی ثانوی به‌ویژه استفهام انکاری را که باعث چندمعنایی شعر شده باشد، بررسی کرده باشند که همین نوآوری و تازه‌بودن موضوع را نشان می‌دهد.

۲- مبانی نظری

۲-۱- علم معانی

علم معانی یکی از شاخه‌های اصلی علوم بلاغی است که تفاوت‌هایی با علم بیان و بدیع دارد.

از اساسی‌ترین و شاخص‌ترین موضوعات ادبی، کارکرد مجازی جملات و معانی ثانوی آن‌هاست. گوینده با این وسیله، اغراض خود را ابلاغ می‌کند تا بتواند سخن مؤثر گوید و مخاطب را متوجه لطایف و جنبه‌های هنری سخنش کند. بررسی معنای ثانوی به آن معنا که هدف گوینده آن نیست که به سخن او پاسخی داده شود؛ بلکه هدف گوینده از آن سخن، سخنی هنری است که مخاطب متوجه جنبه‌های هنری سخن گوینده شود.

در دانش معانی، همواره با «جمله» روبه‌رو هستیم؛ بنابراین «جمله» به‌عنوان بستر ترفندهای شاعرانه و کاربردهای زیباشناختی در علم معانی محسوب می‌شود. آنچه در جمله مطرح می‌شود و ارزش هنری دارد، دانش معانی را می‌سازد. بستر ترفندهای شاعرانه و آفرینش‌های ادبی در بیان و بدیع «واژه» است که جمله از آن ساخته می‌شود. جمله به‌عنوان بزرگ‌ترین واحد معنی‌دار زبان در حوزهٔ علم معانی، به دو دستهٔ «خبری» و «انشایی» تقسیم می‌شود. جمله‌های انشایی دارای انواع چندگانه‌ای است که هر یک، قابلیت‌های بلاغی ویژه‌ای را در خود دارد و استفاده از آن گستردگی خاصی به زبان می‌بخشد. جملات انشایی، ابزاری هستند که با تقویت حضور مخاطب و بیان احساس متکلّم، گوینده را در تبیین و تفهیم اندیشه و انتقال پیام خود یاری می‌دهد.

انشا در تعریف علمای بلاغت، کلامی است که به‌دلیل نداشتن نسبتی با خارج (رجایی،۲۱:۱۳٤۰)، یا به تعبیر دیگر، عدم‌تحقق در عالم واقع، قابل‌تصدیق و تکذیب نیست (علوی‌مقدم، ۱۳۸۱:۵۸)؛ یعنی نمی‌توان آن را دروغ یا راست پنداشت. برخی بیان احساسات و عواطف درونی ازطریق انشا را نشانهٔ محتمل صدق و کذب‌نبودن آن می‌دانند (شمیسا، ۱۳۷۳: ٦۵).

انشا به دوگونهٔ طلبی و غیرطلبی تقسیم می‌شود؛ مهم‌ترین انواع انشای طلبی که در کتاب‌های معانی از منظر بلاغی مورد اشاره و بررسی قرار گرفته، عبارت است از «امر، نهی، پرسش، ندا و تمنّا». آنچه در پژوهش حاضر موردنظر است، جمله‌های سؤالی انکاری یا همان استفهام انکاری از انواع انشای طلبی در زبان فارسی است.

این نکته را نباید از نظر دور داشت که علم معانی به‌عنوان یکی از شاخه‌های بلاغت، علاوه‌بر پیشینهٔ مشترک در بسیاری از زمینه‌ها و مباحث دیگر نیز با دانش زبان‌شناسی و به‌تبع آن نظریه‌های نقد ادبی معاصر مشابهت دارد. علم معانی، علم به اصول و قواعدی است که به یاری آن‌ها کیفیت مطابقهٔ کلام با مقتضای حال و مقام شناخته می‌شود (تجلیل، ۱۳۸٦: ۱) و موضوع آن الفاظی که رسانندهٔ مقصود متکلّم باشد و فایدهٔ آن آگاهی بر اسرار بلاغت است، در نظم و نثر.

زبان ادبی، کاربرد خاصی از زبان که در آن عامل مسلط، کارکرد زیبایی شناسیک زبان است؛ یعنی در ادبیات جهت‌گیری پیام به سوی خود پیام است، نه موضوعی خارج از آن که در این صورت جنبهٔ زیباشناختی ادبیت یا گوهر پیام مطرح می‌شود. کارکرد ادبی یگانه کارکرد هنر زبانی نیست؛ اما کارکرد مسلط و تعیین‌کنندهٔ آن است. این کارکرد با اهمیت‌دادن به نشانه‌ها، دو شاخهٔ اصلی، نشانه‌ها و موضوع را به‌گونه‌ای کامل‌تر و ژرف‌تر نمایان می‌سازد. بر این پایه می‌توان گفت که کارکرد ادبی، روشنگر مسائل ساختاری زبان‌شناختی است.

باتوجه به اینکه مقصود از کلام، افادهٔ مضمون جمله است به مخاطب؛ اما گاه امکان دارد که در جمله مقاصد دیگری دنبال شود که آن‌ها را معانی ثانوی جمله می‌توان نامید؛ به‌عبارت‌دیگر هر نوع جمله، یک مورد استفادهٔ اصلی و رایج دارد که در دستور زبان ذکر شده، برای مثال با جملهٔ سؤالی، سؤال می‌پرسند؛ اما گاه مقصود بیان تأسف است که آن‌ها را اغراض ثانوی یا معانی مجازی جملهٔ پرسشی می‌نامیم.

بدین‌ترتیب می‌توان گفت، هدف نویسنده یا شاعر بیان معنا به شکل‌های مختلف با استفاده از علوم بلاغی است. یول می گوید: «کاربردشناسی مطالعهٔ معنی است؛ معنایی که نویسنده یا گوینده آن را منتقل و شنونده یا خواننده آن را دریافت می‌کند؛ بنابراین، آنچه مهم است تحلیل منظور افراد از گفته‌هایشان است تا معنی خود کلمات یا عباراتی که به‌کار می‌برند» (یول، ۱۳۸۷: ۱۱).

نویسنده یا شاعر باید بداند که هر جمله‌ای را چه زمانی و در کجا به‌کار برد و منظور و هدف از آن را بنابر خواسته و هدف خود به نگارش درآورد. به این صورت، می‌توان نتیجه گرفت که جمله و عبارات در علم بلاغت تا چه اندازه مهم است؛ چراکه هدف و منظور اصلی گویندهٔ سخن را می‌رساند.

با توجه به اهمیت علم معانی، سعی می‌کنیم بخش کوچکی از این علم؛ یعنی استفهام را با تکیه‌بر استفهام انکاری، در اشعار فروغ مورد بررسی قرار دهیم تاگوشه‌ای از زیبایی‌های بلاغی این اشعار و معانی مختلف یا چندمعنایی را که در شعر ایجاد می‌کند، دریافت کنیم.

۲-۲- عبارات استفهامی

از آنجا که در بلاغت شاخصه‌ای مطمئن و معیّن برای تشخیص و تفکیک اغراض ثانوی وجود ندارد، اغراض ثانوی سؤال نیز متعدد و متنوع است و منحصر به همان تعداد و عناوینی که در کتب بلاغی تدوین شده‌اند، نیست که همین باعث می‌شود، در برخی موارد دریافت معنای ثانوی دشوار شود؛ زیرا در این شرایط، در جمله قرینه‌ای برای شناخت معنی ثانوی موجود نیست؛ بنابراین حال خوانندهٔ اثر، نوع خوانش و تکیه و آهنگی که در خواندن متن اعمال می‌کند، در برداشت نوع غرض تأثیر می‌گذارد.

جملهٔ انشایی در دانش معانی به جملاتی گفته می‌شود که دربردارندهٔ خبر یا نسبت‌دهندهٔ صفت و حالتی به کسی یا چیزی نباشد و محتمل صدق و کذب هم نباشد (تجلیل، ۱۳۸۵: ۱۰).

این نوع جملات به دو دستهٔ اصلی تقسیم می‌شوند:

۱- انشاء طلبی که خود شامل دو زیرشاخه است: انشاء طلبی مثبت یا امری و انشاء طلبی منفی یا نهی؛

۲- انشاء غیرطلبی که معانی دیگری را مانند مدح و ذم، سوگند، آرزو، تعجب و جز آن بیان می‌کند (همان: ۱۰).

استفهام، یکی‌از رایج‌ترین پدیده‌های انشاء پرسش است که آگاهی‌خواستن از چیزی است که شخص آن را نمی‌داند و مخاطبش را آگاه فرض می‌کند (همان: ۲۸).

«استفهام یکی‌از اقسام انشاء طلبی است که عبارت است از طلب آگاهی از امری که نزد متکلم مجهول بوده و متکلم به‌واسطهٔ استفهام، طلب فهم و درک چیزی را می‌کند که پیشتر نزد وی معلوم نبوده است. سؤال گاهی با واژگان پرسشی مانند: چند، چرا، چگونه، چون، چه، که، کی، کجا، آیا و... همراه است و گاه بدون واژگان استفهام و تنها با آهنگ، پرسشی می‌شود» (کلیوند، ۱۳۹۵: ۲۰).

آن‌چیزی که در علم معانی از آن سخن می‌رود، تنها پرسش هنری است. پرسش هنری، پرسشی است که خواست دیگر دارد؛ انگیزه‌ای جز دانستن او را به پرسیدن برمی‌انگیزد. همچنین، پرسش زبانی به‌ناچار باید به پاسخ برسد؛ زیرا می‌پرسند،

برای آنکه بدانند؛ اما پرسش هنری، همواره بی‌پاسخ می‌ماند؛ چراکه انگیزهٔ زیباشناختی گوینده را وامی‌دارد که به شیوه‌ای هنری بپرسد (کزازی، ۱۳۹۱: ۲۰۶-۲۰۵).

«یکی از بافت‌هایی که می‌توان جملات پرسشی را با معانی دوم یافت، بافت ادبی می‌باشد. معنای ضمنی در بافت به طور مستقیم دریافت نمی‌شود، بلکه با استناد بر نظر نویسنده یا شاعر با تأثیر از محیط و برههٔ زمانی درون متن خود می‌گنجاند» (سبزعلیپور، واعظی، ۱٤۰۱: ۲۲٦).

در ادبیات سؤال در غرض اصلی؛ یعنی، طلب اخبار به‌کار نمی‌رود و جنبهٔ غیرایجابی دارد؛ یعنی سؤالی که جواب نمی‌خواهد، بلکه در آن مفاهیم و اغراض دیگری نهفته است. در زبان ادب، گوینده به‌منظور تأثیر بیشتر کلام بر مخاطب به‌جای جملات اخباری، امری و عاطفی، جملهٔ پرسشی به‌کار می‌برد؛ چون تأثیر کلام در قالب سؤال بیشتر از قالب خبر، امر یا نهی است» (کلیوند، ۱۳۹۵: ۲۱).

در استفهام شاهد معانی ثانوی مختلفی هستیم و البته همین باعث زیبایی اشعار هر شاعری و به‌تبع اشعار فروغ شده است. در زیر با توجه به تعاریف مفاهیم مختلف استفهام، شاهدمثال‌هایی از اشعار فروغ که با توجه به کل دفترهای شعر اوست می‌آوریم و درنهایت بسامد هر معنی ثانوی را استخراج می‌کنیم تا دریابیم، فروغ تا چه میزان به مفاهیم ثانوی برای رساندن پیام شعری‌اش به خواننده، توجه داشته است. ناگفته نماند آنچه در این پژوهش مورد توجه ماست، بخش استفهام با تأکید بر استفهام انکاری است که مربوط است به انشاء غیرطلبی.

۳- بحث و بررسی

۳-۱- چندمعنایی از طریق استفهام انکاری در شعر فروغ

در این نوع استفهام گوینده سؤالی را می‌پرسد که پاسخ منفی برای آن پیشاپیش معلوم است و مخاطب به‌طور ناخودآگاه در نزد خود به آن جواب منفی می‌دهد. در بسیاری از موارد، اغراض دیگری همچون استبعاد، تقریر، تعجّب و شگفتی و... را نیز در پی دارد.

«او به من دل سپرد و به جز رنج/ کی شد از عشق من حاصل او؟» (فرخزاد، ۱۳۸۳: ۲۲).

فروغ نتیجهٔ دلبستگی را رنج دانسته و با سؤال خود، در اصل می‌گوید که هیچ حاصلی از عشق به دست نیامد.

«ما نه دریاییم تا خود موج خود گردیم/ ما نه طوفانیم تا خود خشم خود باشیم/ ما که از چشمان او بیهوده افتادیم/ از چه می‌کوشیم تا خود چشم خود باشیم؟» (همان: ۲۰٤).

کوششی بیهوده برای بهترکردن وضعیت. نباید چنین کوشش بیهوده‌ای را انجام دهیم، وقتی توان عمل را نداریم و نمی‌توانیم راه خود را درست برویم. اینجا می‌بینیم که ظاهر موضوع نهی است؛ اما فروغ آن را به حالت انکاری بیان کرده است؛ یعنی در عین نهی‌کردن، چون می‌داند که نباید کوشش کند، اما این کار را انجام می‌دهد.

«حافظ، آن پیری که دریا بود و دنیا بود/ بر «جُوی» بفروخت این باغ بهشتی را

من که باشم تا به جامی نگذرم از آن؟/ تو بزن بر نامِ شومم داغ زشتی را» (همان: ۲۱۲).

«می‌نشینم خیره در چشمان تاریکی/ می‌شود یکدم از این قالب جدا باشم؟» (همان: ۲۱۸).

اشاره دارد به وابستگی انسان به جسم ضعیف خود که در هر شرایط نمی‌تواند از آن جدا شود و همین باعث می‌شود که همیشه از مرگ بهراسد.

۳-۲- استفهام انکاری و اندوه

«کجا کس در قفایش اشک غم ریخت/ کجا کس با زبانش آشنا بود/ ندانستند این بیگانه مردم/ که بانگ او طنین ناله‌ها بود» (همان: ۳۹).

اندوهی که در این بند وجود دارد، سؤالاتی با پاسخ واضح است؛ یعنی هیچ کس پشت سر او گریه نکـرد، هـیچ‌کس بـا او آشنایی نکرد و درنهایت هیچ‌کس ندانست که تمامی سخنان او ناله و درد بی‌نهایت بود. فروغ بـا ایـن سـؤالات کـه بـه شـکل استفهام انکاری مطرح کرده، سعی داشته عمق درد و ناراحتی خود را مطرح کند. سؤالاتی که جواب و آن درد بی‌نهایت را خبر می‌دهد.

همچنین:

«چرا امید بر عشقی عبث بست؟/ چرا در بستر آغوش او خفت؟

چرا راز دل دیوانه‌اش را/ به گوش عاشقی بیگانه‌خو گفت؟» (همان: ٤۰).

باز هم اندوه، البته توأم با تأسف. در اینجا، باز هم غم فروغ از عشقی بیهوده، عشقی کـه پایـانی جـز درد نداشـته و فـروغ سعی دارد به مخاطب یا شاید به قلب خود بگوید که نباید به چنین عشق بیهوده‌ای دل بست یا راز عشق را گفت.

۳-۳- استفهام انکاری و هشدار و تذکر

«نه، برو، دور شو ای بد سیرت/ دور شو از رخ تو بیزارم/ کی توانی بربائیش از من؟/ تا که من در بر او بیدارم» (همان: ٤۸).

در این بند، علاوه‌بر استفهام انکاری که می‌گوید تو هرگز نمی‌توانی دل مرا بربایی، نوعی هشدار هم می‌دهد که یعنی هرگز برای این کار اقدامی هم نکن. در حقیقت، فروغ در ابتدا هشدار می‌دهد که تو نمی‌توانی دل مـرا بربـایی؛ بنـابراین از مـن دور شو؛ چراکه هیچ کاری از تو برنمی‌آید؛ اما در عین حال به تو هشدار هم می‌دهم که برای ربودن دل من اقـدامی نکنـی، چراکـه نمی‌توانی.

«ای آرزوی تشنه به گرد او/ بیهوده تار عمر چه می‌بندی؟/ روزی رسد که خسته و وامانده/ بر این تلاش بیهده می‌خنـدی» (فرخزاد، ۱۳۸٦: ۱۵).

فروغ از آرزمندی‌های بیهوده اعلام نارضایتی می‌کند و آن را دقیقـاً ماننـد تـار بسـتن بی‌مـورد می‌شـمارد؛ زیـرا بـه دنبـال آرزوهای واهی رفتن هیچ ثمری به جز اتلاف عمر نیست؛ بنابراین فروغ به کسانی که چنین کاری می‌کنند، تذکر می‌دهـد و بـا حالتی انکاری؛ یعنی تار عمر خود را به خواسته‌های پوچ نبند. همچین:

«چرا بیهوده می‌کوشی که بگریزی ز آغوشم/ از این سوزنده‌تر هرگز نخواهی یافـت آغوشـی/ نمی‌ترسـی، نمی‌ترسـی، کـه بنویسند نامت را/ به سنگ تیرهٔ گوری، شب غمناک خاموشی؟» (همان: ۷۳).

در این بند، یک تذکر عاشقانه و یک خواهش زیبا وجود دارد. فروغ نتیجهٔ کار کسانی که به عشق پشت می‌کنند و آغـوش عشق را نمی‌پذیرند، سنگ گور یا آغوش گور می‌داند و تذکر می‌دهد که اگر عشق را نپذیرید، آن‌چه به دست می‌آورید، سنگ گور است. گویی نوعی هشدار هم در شعر هست که می‌خواهد مخاطب را آگاه کند و هشدار دهد که مبـادا عشـق را رد کنیـد که نتیجه جز تنهایی و مرگ نیست.

۳-٤- استفهام انکاری و پشیمانی

«مست بودم، مست عشق و مست ناز/ مردی آمد قلب سنگم را ربود/ بس که رنجم داد و لذت دادمـش/ تـرک او کـردم، چـه می‌دانم که بود؟» (همان: ۵۵).

عشقی که پایانی بد دارد. فروغ به شادی و آرامش قبل از عاشقی اشاره می‌کند؛ البته بـه نـوعی فداشـدن و نابودشـدنش در عشق را هم اشاره می‌کند و سپس با سؤالی که جواب آشکار و خبری واضح است، می‌گوید که خوب می‌دانم کـه بـود، بـرای همین هم ترکش کردم و از اینکه به عشق او پاسخ دادم و به خطا انتخابش کردم، پشیمانم.

۳-۵- استفهام انکاری و جرأت

«تو را افسون چشمانم ز ره برده است و می‌دانم/ چرا بیهوده می‌گویی، دل چون آهنی دارم؟» (همان: ۷۳).

در این بند به زیبایی از معشوق که با جرأت و جسارت از عشقی که در درون دارد و پنهان کرده، سخن می‌گوید. جسارت در عشق چیزی است که در زمانه فروغ کمتر کسی این ویژگی را داشت و شاید یکی از دلایلی که می‌گویند، فروغ در مجموعهٔ «تولّدی دیگر» رشد کرد، همین باشد؛ چراکه در مجموعه‌های پیش از تولّدی دیگر، با جسارت از عشق زمینی خود سخن گفته و این مسئله در فرهنگ آن دوران جایگاه خود را نیافته بود؛ اما شاید اگر بگوییم در آن زمان در اوج جوانی بوده و تنها عشق برایش جذبه داشته، بیراه نباشد. آدمی هرچه بزرگ‌تر می‌شود، پخته‌تر و آگاه‌تر می‌شود و شخصی مانند فروغ که اهل قلم هم بوده، قدر مسلّم این پختگی را در نوشته‌هایش نشان داده است.

یا:

«تو را افسون چشمانم ز ره برده است و می‌دانم/ که سر تا پا به سوز خواهشی بیمار می‌سوزی/ دروغ است این اگر، پس آن دو چشم رازگویت را/ چرا هر لحظه بر چشم من دیوانه می‌دوزی؟» (همان: ٧٤).

در این بند هم باز همان مضمون است، آگاهی از عشق عاشق و کتمان‌شدنش از طرف او که فروغ با زیبایی این پیام را می‌رساند که من می‌دانم، پس دلیلی برای پنهان‌کردن وجود ندارد.

درنهایت فروغ با دانستن موضوع، مخاطب را نهی می‌کند و به او می‌گوید که با چه جرأتی به او چشم دوخته است.

۳-٦- استفهام انکاری و اعتراف

«گنه کردم گناهی پر ز لذّت/ کنار پیکری لرزان و مدهوش/ خداوندا چه می‌دانم چه کردم؟/ در آن خلوتگه تاریک و خاموش» (همان: ۱۱۹).

فروغ از گناهی که انجام داده خوشنود و راضی است و گویی با لبخند رضایت به خداوند اعتراف می‌کند و می‌گوید خوب می‌دانم چه کاری انجام دادم؛ اما با نوع توجیه ادبی اعتراف می‌کند که انگار چون همه جا تاریک و خلوت بود، من نمی‌دانم چه کاری کردم و این شاید از زیباترین توجیه‌های ادبی باشد.

۳-۷- استفهام انکاری و تعجب

«گفتی از تو بگسلم... دریغ و درد/ رشتهٔ وفا مگر گسستنی است؟/ بگسلم ز خویش و از تو نگسلم/ عهد عاشقان مگر شکستنی است؟» (همان: ۱۲۷).

عهد و پیمان عاشقانه در شعر تمامی شاعران وجود دارد، چه کلاسیک، چه معاصر؛ چراکه موضوعی باارزش در عشق است و هر شاعری سخن از عشق می‌گوید، به دنبال آن از عهد و پیمان و وفاداری هم سخن می‌گوید. فروغ در اینجا علاوه‌بر پرسشی که دارد و با سؤالش اعلام می‌کند که رشتهٔ وفا گسستنی نیست و عهد عاشقانه هم نباید شکست؛ این موضوع را با تعجب بیان می‌کند، مگر می‌شود عهد و پیمان را شکست؟! نمی‌شود.

و:

«نگه دگر به سوی من چه می‌کنی؟/ چو در بر رقیب من نشسته‌ای» (همان: ۱۷۵).

باز هم استفهام با تعجب، فروغ از اینکه یار به رقیب توجه کرده بسیار متعجب است و بااین‌حال این کار را درست نمی‌داند و با تعجب می‌گوید مگر می‌شود به رقیب نگاه کرد؟ یعنی نمی‌شود و نباید؛ البته همزمان با تعجب عاشق را از چنین کاری منع هم می‌کند؛ یعنی شعر هم معنای تعجب دارد و هم نهی.

شب به روی جادهٔ نمناک/ ای بسا من گفته‌ام با خود/ «زندگی آیا درون سایه‌هامان رنگ می‌گیرد؟/ یا که ما خود سایه‌های سایه‌های خویشتن هستیم؟» (همان: ۱۸۵).

سؤال و شگفتی فروغ دربارهٔ زندگی که با استفاده از واژهٔ سایه، می‌خواهد افکار خود را دربارهٔ زندگی مطرح کند که آیا زندگی در درون ما و با شخصیت درونی ما شکل می‌گیرد و درنهایت با حالتی از استفهام انکاری پاسخ می‌دهد که ما در

حقیقت سایه‌ای از منِ درونی و شخصیتِ درونی خود هستیم و آن را بروز می‌دهیم. فروغ سعی دارد موضوع من و فرامن را مطرح کند که آدمی تنها «من» نیست؛ بلکه بیشتر رفتارها و عملکردهایش از «فرامن» نشأت می‌گیرد؛ یعنی از قدرتی فراتر که گویی الهاماتی که بر انسان غالب می‌شوند.

یا:

«آه... آیا ناله‌ام ره می‌برد در تو؟/ تا زنی بر سنگ جام خودپرستی را» (همان: ۱۹۳).

فروغ متعجب است که ناله‌اش اثر نمی‌کند و مخاطب را از خودپرستی نمی‌رهاند و سؤال خود را با حالتی از شگفتی می‌پرسد که چرا ناله‌ام در تو اثر نمی‌کند، باید اثر کند.

«نقطه‌های ساکت پریده‌رنگ/ بر حروف درهم جنون/ هر لبی که بر لبم رسید/ یک ستاره نطفه بست/ در شبم که می‌نشست/ روی رود یادگارها/ پس چرا ستاره آرزو کنم؟» (همان: ۲۸۸).

فروغ تمامی شرایط را می‌شمارد و درنهایت با تعجب می‌پرسد: چرا آرزوی ستاره داشته باشیم؟ یعنی نباید داشته باشیم. وقتی هیچ چیز سرجای خود نیست، وقتی همه جا را سیاهی فرا گرفته، پس چرا چنین آرزویی داشته باشیم؟

«شبی ناگه سرآمد انتظارش/ لبش در کام سوزانی هوس ریخت/ چرا آن مرد بر جانش غضب کرد؟/ چرا بر ذره‌های جامش آویخت؟» (همان: ٤١).

در بند زیر علاوه‌بر تعجب، شاهد استفهام انکاری هم هستیم که چرا مرد غضب کرده، نباید می‌کرد. همان‌طور که پیش‌تر هم اشاره کردیم، مجموعه‌های نخستین فروغ بیشتر درد، حسرت و اندوه فروغ از عشق زمینی را مطرح کرده است.

همچنین در بند زیر هم شاهد استفهام انکاری در سطر آخر هستیم؛ یعنی نباید زهر غم به جامش می‌ریخت.

«دل من کودکی سبکسر بود/ خود ندانم چگونه رامش کرد/ او که می‌گفت دوستت دارم/ پس چرا زهر غم به جامش کرد؟» (همان: ۵۹).

همچنین در بند زیر که شاهد معنای ثانوی تعجب در شعر هستیم و تعجب فروغ شاید تنها در این مضمون نباشد که یار دلش را پس نداده است؛ بلکه موضوع این است که اصلاً چرا وقتی یار ترکش کرده، هنوز او را خواهان است و انگار تا یار دلش را پس ندهد، او همچنان عاشق باقی می‌ماند.

«او که از من برید و ترکم کرد/ پس چرا پس نداد آن دل را؟» (همان: ٦١).

یا بند زیر که باز گلایهٔ شاعر همراه با تعجّب مطرح است که چرا با تمام عشق، یار رهایش کرده است.

«خود ندانم چه خطایی کردم؟/ که ز من رشتهٔ الفت بگسست» (همان: ٦٢).

همچنین:

«چه گریزیت ز من؟/ چه شتابیت به راه؟/ به چه خواهی بردن/ در شبی این همه تاریک پناه؟» (همان: ٢٤٣).

فروغ از حرکت و شتابی سخن می‌گوید که نباید اتفاق بیفتد، سخن و سؤال اوست که چرا انسان تا این اندازه باید شتاب‌زده عمل کند؛ درحالی‌که جهان مانند شبی تاریک است که در نهایت در آن فرو خواهد رفت. چه دلیلی دارد برای رسیدن به جایی که نمی‌دانیم چیست و عدم‌محض است، شتاب کنیم.

۳-۸- استفهام انکاری و حسرت

«بر ما چه گذشت؟ کس چه می‌داند/ در بستر سبزه‌های تر دامن» (همان: ۱۸۲).

در این بند، حالتی از حسرت وجود دارد؛ یعنی کسی نمی‌داند که بر روی سبزه‌های تازه چه بر ما گذشته، گویی فروغ حسرت ایام گذشته را دارد. می‌شود چنین استنباط کرد که فروغ به گذشته‌ای سرشار از شادی می‌اندیشد و حسرت گذشته‌ای را دارد که هیچ درد و مشکلی نبود و با دلی اندوهگین این حسرت را بیان می‌کند.

«شمع ای شمع چه می‌خندی؟/ به شب تیرهٔ خاموشم/ به خدا مُردم از این حسرت/ که چرا نیست در آغوشم؟» (همان: ۷۰).

آغاز بند با حالتی انکاری است؛ یعنی ای شمع نخند، اما باقی بند سرشار از غم درون و حسرتی که در وجود شاعر است و در نهایت تعجبی که از نبود یار در آغوشش در فکر و روحش رخنه کرده است. فروغ در مجموعه‌های نخستین خود مدام چنین حس و حالی را بیان کرده است. عشق نافرجام، حسرت یار، اندوه از نبود یار و... در تمام این مضامین از حالت‌های مختلف ادبی و ازجمله استفهام و معناهای مختلف استفهام بهره برده است.

«هر قصّه‌ای ز عشق که خواندی به گوش او/ در دل سپرد و هیچ ز خاطر نبرده است/ دردا دگر چه مانده از آن شب، شب شگفت/ آن شاخه خشک گشته و آن باغ مرده است» (همان: ۳۲).

شاهد پرسشی با استفهام انکاری هستیم. فروغ می‌خواهد درد خود و حسرت گذشته را به‌وضوح نشان دهد و در حقیقت با پرسش انکاری خود سعی دارد بگوید که هیچ چیزی از آن شب عاشقانه باقی نمانده است و آن عشق که چون گلی تازه بود، اکنون شاخه‌ای خشک شده و آن باغ عشق خشکیده است.

۳-۹- استفهام انکاری و تمنّا

«و مست از جام‌های باده می‌خواند: که آیا هیچ/ باز در میخانهٔ لب‌های شیرینت شرابی هست؟/ یا برای رهروی خسته/ در دل این کلبهٔ خاموش عطرآگین زیبا/ جای خوابی هست؟» (همان: ۲۵۷).

یعنی دیگر شرابی و آرامشی وجود ندارد و فروغ این‌بار با اینکه می‌داند چیزی که می‌خواهد وجود ندارد؛ اما با حالتی التماس‌گونه سخنش را می‌گوید و سعی دارد دردش را نشان دهد و خواهشش را مطرح کند. این خواهش و تمنّا، درحقیقت خواهشی ادبی است که شاعر با حسرت درون مطرح می‌کند.

همچنین:

«آیا شکوه یأس تو هرگز/ از هیچ سوی این شب منفور/ نقبی به سوی نور نخواهد زد؟ »(همان: ۳٤۲).

باز هم استفهام انکاری و تعجب همراه با هم؛ یعنی باید راهی به سوی نور پیدا کند و از اینکه پیدا نکرده در شگفتی است. انگار شرایط برای یافتن مسیر نور و روشنایی مساعد است و اکنون فروغ متعجب است که چنین اتفاقی نیفتاده و این را با سؤالی که جوابی در خود دارد می‌پرسد.

و:

«اما خدای من/ آیا چگونه می‌شود از من ترسید؟/ من، من که هیچ‌گاه/ جز بادبادکی سبک و ولگرد / بر پشت‌بام‌های مه‌آلود آسمان/ چیزی نبوده‌ام» (همان: ۳٤٤).

فروغ شاید به‌دلیل اعتراضاتی که به اشعار و عملکردهایش شده، چنین می‌گوید که چرا باید از من ترسید، نباید ترسید؛ چراکه همیشه در پی بادبادکی بوده؛ یعنی به دنبال ساده‌ترین و ملموس‌ترین چیزها بوده و همیشه تمنّاهایی دست‌یافتنی داشته و سخنش، سخن رهایی، آرامش، شادی و لذت بوده است؛ پس چرا باید دچار ترس شد و در مقابل چنین سخنانی ایستاد.

۳-۱۰- دردمندی با استفهام انکاری

گاه پرسش هنری آن‌چنان است که درماندگی و ناچاری پرسنده را در کاری نشان می‌دهد (کزازی، ۱۳۹۱: ۲۱٦).

«نمی‌دانم چه می‌خواهم خدایا/ به دنبال چه می‌گردم شب و روز/ چه می‌جوید نگاه خستهٔ من/ چرا افسرده است این قلب پر سوز؟» (فرخزاد، ۱۳۸٦: ۱۷).

در بند بالا، متوجه اندوه و دردی که در قلب فروغ وجود دارد می‌شویم، دردی توأم با آگاهی. سؤالی که فروغ می‌پرسد می‌تواند در زیرمجموعهٔ استفهام هم قرار بگیرد؛ چراکه فروغ خوب می‌داند چه می‌خواهد، از تمامی آثار و اشعارش واضح

است که فروغ به دنبال انسانیت گم‌شده در جامعهٔ تاریک است، او آرزوی آنچه یافت می‌نشود، در سر دارد. قلب فروغ از درد می‌سوزد؛ چه از درد دوری فرزند یا درد دوری عشقی که ندارد؛ عشقی که ترکش کرده یا از درد جامعه‌ای که خالی از عشق و انسانیت است. فروغ خداوند را به سؤال کشیده، من می‌دانم دنبال چه هستم؛ اما سؤال این است که چرا چنین شده است. ناگفته نماند فروغ در آثار نخستین، در بیشتر موارد صحبتش از همسر، فرزند و عشقِ نداشته بوده است؛ بنابراین، می‌توان چنین بیان کرد که فروغ در این مجموعه (اسیر) در پی عشق نداشته یا همان عشقی است که ترکش کرده است و از استفهامی انکاری و استفهامی با معنای دردمندی برای بیان حرف خود استفاده کرده است.

«تو درّهٔ بنفشی که روز را/ بر سینه می‌فشاری و خاموش می‌کنی/ در سایه‌ها، فروغ تو بنشست و رنگ‌باخت/ او را به سایه از چه سیه‌پوش می‌کنی؟» (همان: ۲۹۳).

مجموعهٔ «تولدی دیگر» سرشار از مضامین عمیق اجتماعی است؛ اما همان‌طور که پیش‌تر هم اشاره کردیم اشعار را می‌توان در معانی مختلفی تفسیر کرد؛ مانند همین شعر که می‌توان عاشقانه و همچنین اجتماعی هم تعبیر کرد. اینکه فروغ از یار خود گلایه می‌کند که چرا به فروغ بی‌توجه است یا اینکه می‌توان زندگی را مطرح کرد، زندگی‌ای که مانند درّهٔ بنفشه سرشار از زیبایی و روشنایی است؛ اما آدمی در دردهای آن غوطه می‌خورد، انگار در سایهٔ بنفشه‌مانند، جز تاریکی و سیاهی چیزی دیده نمی‌شود و این همان تلخی زندگی است که فروغ را به سؤال واداشته که چرا باید از این همه شادی و زیبایی تنها غم و سیاهی نصیب فروغ یا نصیب انسان شود.

«ناله کردم که ای وای، این اوست/ در دلم از نگاهش، هراسی/ خنده‌ای بر لبانش گذر کرد/ کای هوسران، مرا می‌شناسی؟» (همان: ۲۱).

اندوه فروغ در این بیت از رفتن و ترک‌شدنش را در سطرهای اول شاهدیم؛ اما در سطر پایان انگار حالتی از تمسخر و استفهام انکاری وجود دارد، انگار فردی که فروغ را می‌بیند با تمسخر به او می‌گوید مرا می‌شناسی؟ که منظورش این است، خوب می‌شناسی و همین پرسش هم خود درد بیشتری را سبب می‌شود.

همچنین:

«دل گمراه من چه خواهد کرد/ با بهاری که می‌رسد از راه؟/ با نیازی که رنگ می‌گیرد/ در تن شاخه‌های خشک و سیاه؟» (همان: ۲٦۰).

شاعر باز هم اندوهگین، از رسیدن بهار هم ناامید و غمگین است؛ چراکه بهار هرچه قدر زیبا باشد، وقتی فرصتی برای شکوفاشدن نیست، چرا باید اصلاً از راه برسد؟!

٤- نتیجه‌گیری

در اشعار فروغ، حجم جملات انشایی غیرطلبی (استفهام) بیشتر از باقی مفاهیم است. همین نشان می‌دهد که جایگاه علم معانی در شعر این شاعر بسیار خاص است. او علم معانی را در اشعارش به طرز خاص و ملموس به‌کار برده، بسیار رسا و فصیح آن را در قالب شعر نیمایی آمیخته، به مخاطبانش القا کرده، از این طریق دو معنایی و گاه چندمعنایی زیبایی را در اشعارش ایجاد کرده است.

در شعر فروغ معانی ثانوی متعددی برای استفهام انکاری وجود دارد که باعث چندمعنایی در اشعارش شده است؛ هرچند به‌دلیل زبان ساده و صمیمیِ فروغ می‌توان به‌سهولت معانی ثانوی را درک کرد؛ چراکه زبان شعر او درواقع، سهل و ممتنع است. استفهام در اشعار فروغ بیانگر این نکته است که شاعر از این طریق می‌خواهد معانی ثانوی را به‌صورت پنهان و مستتر در اشعار خود به‌کار ببرد و همین معانی ثانوی باعث شده تا شعر، مفهومی فراتر از معانی ظاهری داشته باشد. گویی فروغ، با آنچه در جامعه، در اطراف و در اطرافیان و مردم می‌بیند، در شگفتی به‌سر می‌برد، از تلخی‌ها، ظلم‌ها، شکست‌ها، بی‌مهری‌ها،

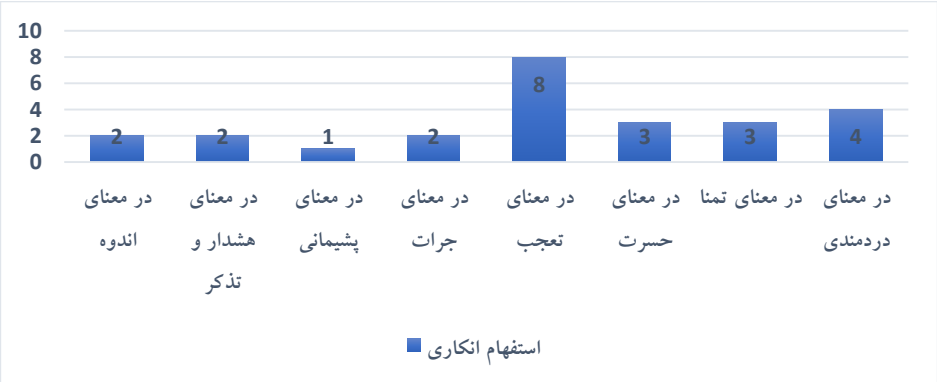
از همه و همه در تعجّب است؛ اینکه چرا مردم و انسان‌ها تا این حد نسبت‌به هم بی‌مهر و بی‌مسئولیت هستند، او را به شگفتی و تعجّب واداشته است. واضح اینکه شاعر برای بیان مضامین مختلف سعی کرده، از مفاهیم ثانوی بسیاری استفاده کند؛ زیرا استفهام، آن هم از نوع انکاری این ویژگی را دارد که نمی‌توان درستی و نادرستی آن را دریافت. سؤال در شعر شاعر در اکثر موارد، در غرض اصلی خود به‌کار نرفته است؛ بلکه دربردارندهٔ غرض ثانوی و فرعی است؛ به‌ویژه سؤالی است که پاسخ را می‌داند و همین معنای شعر را ارزشمندتر کرده است. از دیگر سو، چون در ادبیات، مخاطبِ مشخص و واقعی ممکن است وجود نداشته باشد؛ بنابراین، شاعر از سؤال ادبی که اغلب بی‌پاسخ خواهد بود، استفاده کرده است؛ چراکه گوینده پاسخ را می‌داند و هدف اصلی او بیان مطلب و دادن آگاهی است.

به‌طور کلی باید گفت:

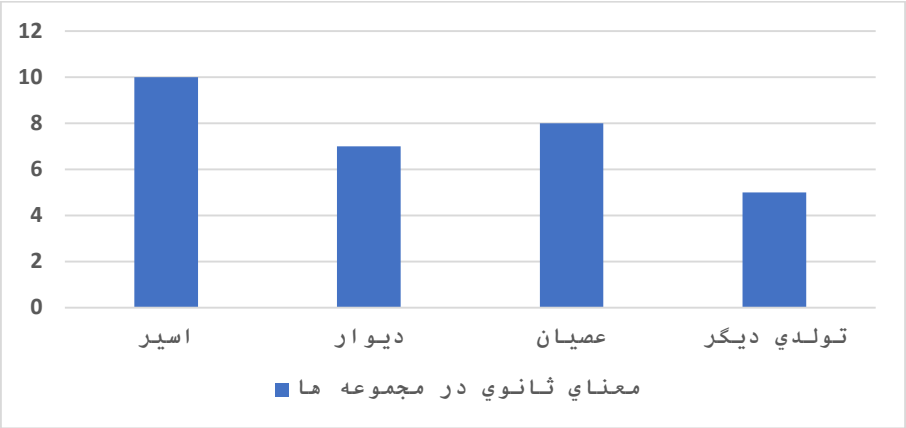
بسامد بالای جملاتی با استفهام انکاری در اشعار فروغ بیانگر این نکته است که شاعر از این طریق می‌خواهد معانی ثانوی را به‌صورت پنهان و مستتر در اشعار خود به‌کار ببرد و همین معانی ثانوی باعث شده تا شعر مفهومی فراتر از معانی ظاهری داشته باشد. شاعر درواقع، به‌گونهٔ فرعی استفهام بیش از گونه‌های دیگر انشا (امر، نهی، ندا، تمنی) توجه داشته که علت این توجه به این‌گونهٔ طلبی آن است که استفهام یکی‌از پرکاربردترین انواع طلب در هر زبانی است و علاوه‌بر معنی اصلی خود، در معانی فرعی بسیاری به‌کار برده می‌شود. فروغ معنای ثانوی استفهام انکاری را در معنای (تعجب، حسرت، دردمندی، ارشاد، تذکر و تمنّا) به کار برده است.

در نمودار اول، برای درک بهتر و سریع‌تر بهره‌مندی شاعر از معانی ثانوی، می‌توانیم مشاهده کنیم که معنای ثانوی «تعجّب» در بالاترین میزان و «ارشاد» در کمترین بسامد قرار داد؛ زیرا با توجه به آنچه آوردیم، شاعر به‌ویژه در مجموعه‌های نخستین (اسیر و عصیان)، بیشتر درگیر مسائل شخصی و اجتماعی بوده و از اتفاقات مختلف احساسی و اجتماعی در تعجب بوده و سؤالاتش که توأم با تعجب بوده مطرح کرده است؛ زیرا در بسیاری موارد شاهدیم که شاعر خود پاسخ را می‌داند و می‌پرسد و همین باعث جذابیّت بیشتر شعر است؛ چراکه هدف شاعر پرسیدن نیست، آگاهی‌دادن است.

در نمودار دوم، بسامد هر کدام از معانی ثانوی استفهام انکاری را در مجموعه شعرهای شاعر مشاهده می‌کنیم. با این روش، ما می‌توانیم به‌وضوح شاهد بخشی از اندیشهٔ شاعر باشیم؛ اینکه او چه مسیری را طی کرده؛ یعنی اگر توجه کنیم، می‌بینیم در مجموعهٔ نخستین، ذهن شاعر درگیر سؤالات و احساسات مختلف است، جملات پرسشی با معانی مختلف همچون درد، حسرت، تمنّا و تلخی و... در این مجموعه (اسیر) بسامد فراوانی دارد؛ در حالی‌که اگر گذر از اولین مجموعه به آخرین را ببینیم، متوجه می‌شویم که سؤالات شاعر کمتر شده است، گویی هرچه زمان گذشته، آگاهی‌های شاعر بیشتر شده و به پاسخ سؤالاتش دست یافته و در اشعارش به پختگی بیشتری رسیده است.

نمودار ۱- بسامد معانی ثانوی استفهام انکاری شعر فروغ

نمودار ۲- معنای ثانوی در مجموعه‌ها

۵- منابع

بوستانی‌نژاد، سوسن؛ مشهدی، محمدامیر؛ واثق عباسی، عبدالله. (۱٤۰۱). «صفای عشق (بررسی مؤلفه‌های مکتب وقوع در شعر فروغ فرخزاد)»، *پژوهشنامهٔ ادب غنایی*، دورهٔ بیستم، شمارهٔ ۳۹، صص ۸۲-٦۵.

تجلیل، جلیل. (۱۳۸٦). *معانی و بیان*، چ ۲. تهران: مرکز نشر دانشگاه.

رجائی، محمدخلیل. (۱۳٤۰). *معالم البلاغه در علم معانی و بیان و بدیع*، چاپ نهم، شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.

سبزعلیپور، جهاندوست؛ واعظی، هنگامه. (۱٤۰۱). «معانی ثانوی جمله‌های پرسشی در اشعار پروین اعتصامی». *متن‌پژوهی ادبی*، دورهٔ بیست‌وششم، شمارهٔ ۹۲، صص ۲۲۳-۲۵۲.

سید آقایی، اکرم‌السادات. (۱۳۸٦). «بحثی در باب برخی از نشانه‌های استفهام در فارسی کهن»، *فصلنامهٔ فرهنگستان*، دورهٔ نهم، شمارهٔ ۲.

شفیعی‌کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۰). *با چراغ و آینه*، تهران: سخن.

شمیسا، سیروس. (۱۳۷۳). *معانی*، چ ۲، تهران: میترا.

علوی‌مقدّم، محمد؛ اشرف‌زاده، رضا. (۱۳۸۱). *معانی و بیان*، تهران: سمت.

فرخزاد، فروغ. (۱۳۸۳). *مجموعهٔ سرودها*، تهران: شابک.

کزازی، میرجلال الدین. (۱۳۹۱). *معانی ۲ زیباشناسی سخن پارسی*، چ ۹، تهران: نیکا.

کلیوند کاظمی، حکمت. (۱۳۹۵). *بررسی معانی ثانویه در صد غزل صائب تبریزی*، پایان‌نامهٔ دانشگاه لرستان.

یول، جورج. (۱۳۸۷). *کاربردشناسی زبان*، ترجمهٔ محمد عموزاده و منوچهرتوانگر، تهران: سمت.